

YOSHLAR NUTQIDA MULOQOT XULQINING BUZILISHI (T.Malikning “Alvido...bolalik” asari misolida)

Mamasodiqova Dilfuza – Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
2-kurs magistranti

Barcha sohalar singari ona tilimiz va u bilan bog‘liq muammolar ham asta sekin yechimini topmoqda. Xususan, muloqot xulqiga doir masalalarni hal qilishda tilshunos olimlarimizning mehnatlari, izlanishlari tahsinga loyiqdir. Bu sohada olib borilgan tadqiqotlarda muloqot xulqiga doir bir qancha masalalar tahlilga tortilgan. Professorlar R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, Y.Tojievlarining «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari», Nizomiddin Mahmudovning «Til», «Ma‘rifat manzillari», «O‘qituvchining nutq madaniyati» nomli, Y.Tojiev, M.Mallaboevlarning «O‘zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari», R.Rasulovning «Nutq madaniyati va notiqlik» nomli, N.Jumaxo‘jaevning «Istiqlol va ona tilimiz» kabi risolalari ana shu sohadagi izlanishlarning yorqin misolidir. Biroq muloqot bosqichlarida muomala etiketlari kabi masalalar alohida tadqiqot obyekti bo‘lgan emas.

Axloqiy madaniyatning eng muhim unsurlaridan biri **-muomala etiketi**. U, mohiyatan, o‘zaro hamkorlikning shakllaridan biri. Inson zoti bir-biri bilan hamkorlik qilmasdan, o‘zaro tajriba almashmasdan, bir-biriga ta’sir ko‘rsatmasdan rasmana yashashi mumkin emas. Muomala odam uchun ehtiyoj, zarurat, sog‘lom kishi usiz ruhan qiynaladi, kayfiyati tushib boradi. Muomala odobi boshqa kishilar qadr-qimmatini, izzatini joyiga qo‘yishni, an’anaviy axloqiy-me’yoriy talablarni bajarishni taqozo etadi.

Muloqot jarayonida muomla etiketlariga rioya qilish muhim omillardan biri hisoblanadi. Biz bugun so‘z yuritmoqchi bo‘lgan mavzuga ham aniqlik kiritish uchun, avvalo, **muomala** va **etiket** so‘zlarini mohiyatini tushunib olishimiz zarur. **Muomala** so‘zi lug‘atlarda (*a. o‘zaro munosabat, aloqa*) **kishilar bilan munosabat, so‘zlashuv, shunday munosabat yo‘sini**: Yaxshi muomala. Dag‘al muomala», deya izohlanadi (8.B.-643). **Etiket** so‘zi esa: (*fr. etiquette odob-axloq; marosim tartibi*)” **biror jamiyatda, ijtimoiy guruh va shu kabilarda qabul qilingan o‘zaro muomala, odob-axloq; marosim tartibi, qoidalari**. Saroy ahliga xos etiket. Diplomatik etiket» (9.B-61) deb ta’riflanadi.

Etiket-inson va jamiyat tashqi madaniyatining asosiy qismi. Uning qat’iy rusum tusini olgan talablari minglab yillar davomida, go‘zallik, intizom va aql hamkorligida shakllangan. Shuning uchun me’yor, nazokat, xushmuomalalik kamtarlik kabi hislatlar hammaga har qanday vaziyatda qo‘l keladi.

Etiket kundalik hayotda, ishda, o‘qishda, ko‘chada, mehmondorchilikda turli rasmiy tadbirlarda o‘zini tutishni o‘rgatadi. U kishi mavqeini ko‘taradi va barqaror ushlab turishga yordam beradi. Umuman, **etiket yaxshi turmush tarzini taminlaydi**, chunki o‘zaro muloqot o‘rnatmay turib, hech kim mavjud bo‘la olmaydi. Muloqot esa etiket asosini tashkil etadi (3.B-7).

Muomala etiketi esa boshqalarga yetkazmoqchi bo‘lgan fikrni, o‘zgalar ko‘ngliga ozor bermasdan nazokat bilan yetkazishdir.

Muloqot qilishda etiketlarga amal qilish esa suhbatning sarmazmun kechishini taminlaydi. Buning uchun esa avvalo etiket qoidalarini mukammal bilish va unga amal qilish zarurdir. Afsuski bugungi kunda kelajak poydevori bo'lgan yoshlar nutqida o'zbek tilining serjilo yuziga yarashmagan "xol" qo'yish qabilidagi ishlarni kuzatmoqdamiz. Bu esa tilimizning sof holda avlodlarga yetkazilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Biz ushbu maqolamiz orqali yoshlar nutqida muloqot etiketining buzilish holatlarini Tohir Malikning "Alvido...bolalik" asari misolida ko'ramiz.

Ma'lumki "Alvido...bolalik" asarida to'g'ri yo'ldan adashgan, taqdirning sinovlariga dosh berolmay sinish yoqasiga kelgan bolalar va bunga sabab bo'layotgan ijtimoiy muhit mohirona aks ettiriladi.

Misol uchun asar qahramoni bo'lgan Otaulla o'ziga to'q oila farzandi. U pul hamma narsani hal qiladi deb hisoblaydi chunki, u kamol topayotgan oilada muhit shunday. U o'zini zamonaviy oiladan ekanligini muloqot jarayonida bildirib borish uchun nutqida chet el so'zlaridan noo'rin foydalanadi.

– Boss, bu nima deganing? Institutda hisobga olishadi o'rtacha bahoni.

– Institutga kirsam uning bahosisiz ham kiranman...

– Attestatni yaxshilab narxozga bermasam, *batkam* kalamni oladi. Men attestatni yaxshilasam bas qolgani *batkamning* ishi. *Batkamni* bilasan-ku, boss?(6.B-15)

Boss so'zi inglizcha boshliq degan ma'noni anglatadi. *Batka* leksemasi orqali qahramon dadasi ishora qilyapti. Kichik muloqot jarayonida bir necha til elementlarini qorishtirib "zamonaviy shaxsga" aylanmoqda.

Quyida keltirilgan parchada Qamariddin va Asrorning muloqot jarayonini kuzatamiz. Ikkisi ham bir til vakili lekin ikki ijtimoiy guruhga mansub shaxslar. Qamariddin jinoiy guruh boshchisi. Uning nutqida varvarizmlar, efimizmlar hamda argolarni uchratamiz va ular muloqot xulqiga salbiy ta'sir o'tkazadi. Ushbu parchada Qamariddin nutqida varvarizmlarni bir necha o'rinda ko'ramiz.

– Demak, gap bunday, *bratishka*, hamma qayerdaligini yaxshi biladi. Kecha hech qanday voqea yuz bermadi. Bugun sabanto'y.

– Mening vaqtim yo'q.

– O'zing bilasan. Bilib qo'y *bashkangni* yo'qotma. O'zingga qiyin. Meni hech qanday qarmoq ilintira olmaydi. Sen maktabda professor bo'lsang, men u yoqda-Qamariddin barmoqlarini panjara qilib ko'rsatdi, akademik bo'lib kelganman. Omon qolaman, desang, mendan uzoqlashma.

– Salimning yarasini bog'ladingmi?

– Salimning ishi besh undan xavotir olma. Sen faqat qo'rqmasang bas, buyog'i o'key bo'ladi (6.B-17).

Yuqoridagi parchada muloqot etiketi varvarizmlar natijasida buzilgan bo'lsa, quyidagi parchada aynan Qamariddin tomonidan so'zning sinonimik qatorda salbiy bo'yoqga ega bo'lgan ma'nodoshidan foydalanish orqali muloqot xulqi buziladi.

– Darsdan qochdingmi?-dedi Qamariddin, Asrorga diqqat bilan tikilib.

– Qochmadim, chiqib ketdim. Asror maktabdagi voqeani aytgisi kelmadi.

– Professor, *basharangda* rang qolmabdi. Shunchalik qo'rqyapsanmi? Sen qo'rqma. O'zim o'tirsam ham seni tortmayman (6.B-22).

Asar qahramonlari bo'lgan yoshlar nutqida argolarni ham ko'ramiz. To'daboshi bo'lgan Qamariddin *marja* so'zi orqali Dilfuzaga ishora qilmoqda. Chunki o'g'rilar satsialida qiz bola so'zining o'rniga *marja* so'zini qo'llanadi.

– Senga bir maslahat aytay: anavi *marjaga* uylan, yaxshi ko'rmasang ham uylan. Uning yuragi yarimta. Uylangin-u, ammo bo'ynigdan ip o'tkazvolishiga yo'l qo'yma (6.B-23).

Kamtarona tahlilimiz natijasida ayon bo'ldiki, muloqot jarayonida biz so'zlovchining nafat yoshi, kasbi, jinsi balki, xulqi va satsialini ham ko'rishimiz mumkin. Insonning madaniyati, harakteri uning leksikonida namoyon bo'ladi. Shunday ekan kelajak ustunlari bo'lgan yoshlarimiz nutqini shu orqali ongini, turmush tarzini yod unsurlardan tozalash har birimizning insonlik burchimiz.

Adabiyotlar:

1. Mahmudov N. O'qituvchi nutq madaniyati. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi. Toshkent. 2007.
2. Mirtojiyev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. Toshkent. O'zbekiston 1992.
3. Muvaffaqiyat kaliti etiket. "Yosh kuch" jurnali. Toshkent. 1996.
4. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent. O'qituvchi, 1992.
5. Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. Toshkent. 2011.
6. Tohir Malik. Alvado...bolalik. www.tohirmalik.com. 2009.
7. Tojiyev Y., Mallaboyev M. O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent. Iqtisodiyot, 2006.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-tom. Toshkent-2006.
9. O'zbek tiining izohli lug'ati. 5-tom. Toshkent-2006.